

Rafał WIŚNIEWSKI

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań

KULTURA STRATEGICZNA, CZYLI O KULTUROWYCH UWARUNKOWANIACH POLITYKI ZAGRANICZNEJ I BEZPIECZEŃSTWA

Nauka o stosunkach międzynarodowych, praktycznie od początku swego funkcjonowania w charakterze samodzielnej dyscypliny naukowej, była zdominowana przez interpretacje o charakterze uniwersalistycznym. Przedstawiciele kolejnych orientacji badawczych (liberalni idealisci, wcześnie realiści, behawioryści, neorealiści itd.) próbowali objaśniać politykę międzynarodową za pomocą generalnych praw i wzorców, adekwatnych niezależnie od konkretnych okoliczności miejsca i czasu. Przykładowo, zgodnie z paradygmatem realistycznym, wszystkie państwa (niezależnie od ich ustroju, kompozycji etnicznej czy kultury określającej tożsamość elit) kierują się przy planowaniu i wykonywaniu polityki zagranicznej identyczną logiką będącą produktem wspólnego środowiska międzynarodowego. Badacze stosunków międzynarodowych często sięgali po modele racjonalnego wyboru i teorię gier, niejednokrotnie zakładając bezalternatywność rezultatu kalkulacji bez względu na jednostkowe cechy aktora. Nie można jednak całkowicie pominąć faktu, iż stosunki międzynarodowe są produktem działań społecznych (tzn. ludzkich), które nie są zdeterminowane wyłącznie obiektywnymi czynnikami materialnymi, ale również (a zdaniem niektórych – przede wszystkim) ideami, wyobrażeniami, przekonaniami i wartościami wytworzonymi oraz kulturowanymi w psychice człowieka. Podejście to znalazło silne odbicie w propozycji badawczej konstruktywistów, opartej na założeniu, iż świat społeczny (w tym rzeczywistość międzynarodowa) jest zbiorową kreacją świadomości społecznej.

Koncepcja kultury strategicznej stanowi odpowiedź na potrzebę uwzględnienia subiektywnych czynników kształtujących politykę zagraniczną i bezpieczeństwa państwa. Stopniowa ewolucja tej propozycji, od narzędzia pomocniczego analizy strategicznej po alternatywny sposób objaśniania polityki międzynarodowej wpisuje się w trend rozwoju podejścia kulturowego w naukach społecznych. Użyteczność koncepcji kultury strategicznej zdają się zwiększać przeobrażenia współczesnego ładu międzynarodowego. Przez większą część swej krótkiej historii nauka o stosunkach międzynarodowych skupiała swą uwagę na objaśnianiu relacji między państwami obszaru euroatlantyckiego, który pod względem kulturowym jest relatywnie jednorodny. Po zakończeniu zimnej wojny nastąpił istotny wzrost znaczenia i wpływów państw położonych w innych regionach (np. Brazylii, Chin czy Indii). Biorąc pod uwagę ich zupełnie odmienne tradycje kulturowe, analiza kultury strategicznej może się okazać niezbędna dla pełnego zrozumienia nowego ładu międzynarodowego.

PREKURSORZY KONCEPCJI KULTURY STRATEGICZNEJ

Chociaż samo pojęcie kultury strategicznej pojawiło się po raz pierwszy w drugiej połowie lat siedemdziesiątych XX wieku, to jednak kulturowe interpretacje polityki zagranicznej mają znacznie dłuższą historię. W historii refleksji nad stosunkami międzynarodowymi i konfliktami zbrojnymi można znaleźć liczne przykłady odwołań do unikalnych idei czy wzorców postępowania preferowanych przez poszczególnych ich uczestników. Kompleksowe przedstawienie historii wątków kulturowych obecnych w piśmiennictwie o tematyce międzynarodowej wykracza poza ramy tego artykułu. Warto natomiast przyjrzeć się bliżej kilku znanym przypadkom, które mogą posłużyć za ilustrację tendencji do uwzględniania interpretacji kulturowej na długo przed oficjalnym wprowadzeniem pojęcia kultury strategicznej.

Tukidydes, za sprawą swego klasycznego dzieła *Wojna Peloponeska*, jest uważany za jednego z prekursorów nauki o stosunkach międzynarodowych. Szczególnie realisci chętnie odwołują się do jego refleksji, jako zbieżnych z ich metodą objaśniania stosunków międzynarodowych w kategoriach racjonalności i siły¹. Jak zauważył Laurie M. Johnson Bagby, w opracowaniu starożytnego greckiego historyka można się doszukać także innych interpretacji stosunków między *polis*, do których mogłyby łatwo odwołać się inne perspektywy badawcze. Tukidydesa można również uznać za prekursora podejścia kulturowego w nauce o stosunkach międzynarodowych. Wynika to z uwagi jaką poświęcał zagadnieniu, które można określić jako „charakter narodowy” wojujących stron. Autor *Wojny Peloponeskiej* wskazywał na istotne różnice w podejściu Ateńczyków i Spartan do wzajemnej rywalizacji oraz groźby wojny. Lacedemończycy wykazywali się daleko posuniętą ostrożnością i wzbraniali się przed podjęciem szybkich oraz zdecydowanych działań dla powstrzymania wzrostu potęgi swoich przeciwników. Sojusznicy postrzegali Spartan jako opieszających i niezdecydowanych. Mocno kontrastowało to z aktywnym i śmiałym podejściem Ateńczyków do rodzącego się konfliktu². Różnice te miały wypływać z odmiennego charakteru obu ludów, zatem (używając współczesnego języka) miały one podłoże kulturowe. Można nawet postawić tezę, iż w myśl tej interpretacji wojna peloponeska była zderzeniem odmiennych kultur strategicznych. Jak określił to sam Tukidydes: „[...] Lacedemończycy okazali się najwygodniejszymi przeciwnikami dla Ateńczyków. Dzięki temu bowiem, że najbardziej różnili się od nich charakterem (Ateńczycy byli energiczni, Lacedemończycy powolni, Ateńczycy przedsiębiorczy, Lacedemończycy bez inicjatywy), w wielu dziedzinach, a zwłaszcza w wojnie morskiej wbrew woli dopomogli Ateńczykom. Okazało się to na przykładzie Syrakuzanńczyków: najbardziej zbliżeni charakterem do Ateńczyków, najlepiej też wojnę przeciw nim prowadzili”³.

Jak już wcześniej zaznaczono, koncepcja kultury strategicznej narodziła się na gruncie studiów strategicznych, które od samego początku były silnie powiązane z naukami wojskowymi. Badacze pracujący na tym polu również odwołują się do interpre-

¹ L. M. Johnson Bagby, *The Use and Abuse of Thucydides in International Relations*, „International Organization” 1994, vol. 48, no 1, s. 131–132.

² Ibidem, s. 137–139.

³ Tukidydes, *Wojna Peloponeska*, tłum. K. Kumaniecki, Warszawa 2003, s. 468.

tacji kulturowych. Można uznać, iż prekursorem pojęcia kultury strategicznej na gruncie historii wojskowości (a w pewnym sensie jego odpowiednikiem w ramach tej dyscypliny) jest „narodowy sposób prowadzenia wojny” (ang. *national way of war*). Termin ten wprowadził brytyjski historyk i teoretyk strategii Basil Liddel Hart. Pod wpływem doświadczeń I wojny światowej sformułował on tezę (która znalazła pełny wyraz w książce *The British Way in Warfare* opublikowanej w 1932 r.), iż Wielka Brytania poniosła w tym konflikcie ogromne straty, gdyż odeszła od swego tradycyjnego sposobu prowadzenia wojny. Zdaniem B. Liddela Harta, walki na froncie zachodnim w latach 1914–1918 stanowiły uosobienie opartej na koncepcji Clausewitza idei wojny totalnej, obliczonej na zniszczenie sił przeciwnika w bezpośrednim starciu. Tymczasem „brytyjski sposób prowadzenia wojny” miał być zbliżony do „podejścia pośredniego”. Głównymi założeniami miało być unikanie bezpośredniej interwencji poprzez gospodarcze osłabianie przeciwnika za pomocą floty oraz finansowanie sojuszników, na których spoczywałby główny ciężar prowadzenia wojny lądowej⁴.

Co interesujące, B. Liddel Hart w swoich późniejszych pracach nie zajmował się koncepcją „narodowych sposobów prowadzenia wojny”. Praktycznie pozostała ona na uboczu głównego nurtu jego refleksji nad strategią⁵. Jednak z czasem, już po jego śmierci, inni autorzy podjęli ten temat. W roku 1970 Russell Weigley opublikował klasyczną pracę *The American Way of War*, w której poddał analizie amerykańską strategię wojenną od czasów wojny o niepodległość do wojny wietnamskiej. Na przestrzeni kolejnych trzech dekad pojawiło się wiele opracowań dotyczących „sposobów prowadzenia wojny” właściwych poszczególnym państwom, a nawet regionom czy kręgom kulturowym (jak np. *The Western Way of War* Victora Davisa Hansona). Podejście to uzyskało ważną pozycję w ramach historii wojskowości, a z czasem, na płaszczyźnie studiów strategicznych, spotkało się (i do pewnego stopnia zintegrowało) z koncepcją kultury strategicznej⁶.

W latach czterdziestych i pięćdziesiątych XX wieku w antropologii i socjologii pojawił się nurt studiów nad charakterem narodowym. W ramach tego kierunku badań starano się znaleźć powiązania między kulturą a zachowaniem państw, w oparciu o modele antropologiczne⁷. Jedną z najbardziej znanych i wpływowych prac tego nurtu była książka *Chryzantema i miecz. Wzory kultury japońskiej*. Jej autorka, Ruth Benedict, była antropologiem zatrudnionym w czasie II wojny światowej przez rząd USA w ramach projektu badawczego, którego celem było zrozumienie kultury wroga, a konkretnie Japonii. Jak zauważyła sama autorka: „Konwencje wojny, które narody Zachodu zaakceptowały jako fakty natury ludzkiej, najwidoczniej nie istniały dla Japończyków. To stworzyło istotny problem w naturze wroga. Musieliśmy zrozumieć ich zachowanie, żeby sobie z tym poradzić”⁸. Efektem przeprowadzonej analizy kulturowej była

⁴ R. U. Zaman, *Strategic Culture: A „Cultural” Understanding of War*, „Comparative Strategy” 2009, vol. 28, no 1, s. 71.

⁵ L. Sondhaus, *Strategic Culture and Ways of War*, London 2006, s. 1–2.

⁶ Ibidem, s. 2–13.

⁷ J. S. Lantis, *Strategic Culture and National Security Policy*, „International Studies Review” 2002, vol. 4, no 3, s. 91–92.

⁸ R. Benedict, *The Chrysanthemum and the Sword: Patterns of Japanese Culture*, Boston 1946, s. 1. Cyt. za: A. Alexy, *Ruth Benedict Culture, Comparisons, Personalities, and Patterns*, http://classes.yale.edu/03-04/anth500b/projects/project_sites/02_Alexy/ruthchrysanthemum.html (28.12.2011).

konkluzja, iż w japońskiej kulturze można wyróżnić dwa nurty. W dużym uproszczeniu można by je określić jako „militarystyczny i agresywny” („miecz”) oraz „pokojuowy i otwarty” („chryzantema”). Praca Benedict stała się klasykiem amerykańskiej literatury antropologicznej, znalazła również szerokie grono czytelników w samej Japonii⁹. Ponieważ zastosowana w nim analiza kulturowa miała pomóc w zrozumieniu polityki i strategii przeciwnika w trakcie wojny, można ją zaliczyć do prekursorów kultury strategicznej.

Jak już wcześniej zaznaczono, koncepcja kultury strategicznej wykształciła się na gruncie studiów strategicznych. Dyscyplina ta była w zasadzie nauką odpowiedzią na problemy stawiane przez konfrontację zimnowojenną. Amerykańscy analitycy i badacze usiłowali wyjaśnić politykę ZSRR oraz sformułować racjonalną strategię dla własnego rządu. Warto pamiętać, iż u zarania tej refleksji można znaleźć analizę o charakterze kulturowym. Sednem diagnozy postawionej przez George’a Kennana w *Długim telegramie z Moskwy* jest stwierdzenie, iż: „U podstaw kremlowskiego neurotycznego obrazu spraw światowych znajduje się tradycyjne i intuicyjne rosyjskie poczucie niebezpieczeństwa”¹⁰. Amerykański dyplomata stawia wyraźnie tezę o ciągłości pewnych wzorców myślenia i postępowania obecnych w rosyjskiej polityce zagranicznej na przestrzeni wieków, niezależnie od aktualnej formy ustrojowej państwa. Jednocześnie uznał on, iż marksizm doskonale komponował się z takim tłem kulturowym: „Tylko w tym kraju, który nigdy nie znał przyjaznego sąsiada, ani w rzeczy samej żadnej tolerancyjnej równowagi oddzielnych sił, wewnętrznej lub międzynarodowej, mogła cieszyć się powodzeniem doktryna, która uznawała konflikty ekonomiczne społeczeństwa za nierozwiązywalne za pomocą środków pokojowych”¹¹. Tym samym agresywna polityka ZSRR stanowiła: „ciągły postęp niepewnego rosyjskiego nacjonalizmu, liczącego stulecia ruchu, w którym koncepcje obrony i ataku są nierozdzielnie pomieszane”¹². Można zatem zaryzykować twierdzenie, że G. Kennan opisuje radziecką kulturę strategiczną, chociaż nie używa tego pojęcia.

POJĘCIE KULTURY STRATEGICZNEJ I JEGO EWOLUCJA

Pojęcia „kultura strategiczna” użył po raz pierwszy amerykański badacz Jack L. Snyder w analizie *The Soviet Strategic Culture: Implications for Limited Nuclear Operations*, opublikowanej przez RAND Corporation w 1977 r. Kontekstem do podjęcia tematyki kulturowej były rozważania nad możliwymi reakcjami przywódców radzieckich na uzupełnienie doktryny nuklearnej USA o „ograniczone opcje”. J. L. Snyder zwrócił uwagę, iż do tej pory w amerykańskich analizach z tego obszaru dominowało podejście oparte na abstrakcyjnych modelach teorii gier i uniwersalnej racjonalności. Cywilni specjaliści od strategii nuklearnej stworzyli obraz „ogólnego

⁹ Szerzej: A. Alexy, op. cit.

¹⁰ G. Kennan, *Long Telegram, Moscow*, 22.02.1946, <http://www.themontrealreview.com/2009/george-kennan-long-telegram.php> (28.12.2011).

¹¹ Ibidem.

¹² Ibidem.

człowieka racjonalnego”, który kieruje się identyczną logiką kalkulacji strategicznej, bez względu na swą narodowość. Zdaniem Snydera, amerykańscy badacze popadli w skrajny determinizm technologiczny, uznając, iż postęp techniczny w dziedzinie broni nuklearnej i środków jej przenoszenia jest zasadniczym czynnikiem kształtującym strategię wszystkich mocarstw. Efektem przyjęcia takiego podejścia miało być zjawisko „lustrzanego obrazowania” (ang. *mirrors-imaging*), w ramach którego Amerykanie mieli być przekonani, że ich przeciwnicy kierują się identycznymi założeniami i logiką. Nie było tu miejsca na rozróżnienie amerykańskiego i radzieckiego podejścia do zagadnienia wojny nuklearnej. Zamiast tego miałyby istnieć jedna, uniwersalna logika strategii nuklearnej, którą muszą uznać wszystkie posiadające ją państwa¹³.

Główna teza J. L. Snydera opiera się na założeniu, iż „człowiek radziecki” kieruje się odmienną logiką od „ogólnego człowieka racjonalnego”. Jest ona produktem historycznego, społecznego i kulturowego kontekstu, w którym zostały ukształtowane jego osobowość oraz tożsamość zawodowa. W tym miejscu pojawia się kultura strategiczna rozumiana jako: „suma idei, uwarunkowanych emocjonalnie odpowiedzi i wzorców zwyczajowych zachowań, jakie członkowie narodowej wspólnoty bezpieczeństwa nabyli przez instrukcję lub imitację i podzielają w odniesieniu do strategii nuklearnej”¹⁴.

Praca J. L. Snydera zapoczątkowała nurt studiów nad kulturą strategiczną, który na przestrzeni trzech dekad ewoluował i mocno się zróżnicował. Znaczną popularność zdobyła periodyzacja autorstwa Allastaira Iana Johnstona, który w artykule z 1995 roku podzielił badania nad kulturą strategiczną na trzy generacje¹⁵. Pierwsza generacja obejmuje prace z końca lat siedemdziesiątych i początku lat osiemdziesiątych XX wieku. Obok pionierskiego opracowania J. L. Snydera zalicza się do niej nie mniej znane prace Kena Bootha (*Strategy and Ethnocentrism*) oraz Colina S. Graya (np. artykuł *National Style in Strategy: The American Example* czy książka *Nuclear Strategy and National Style*). K. Booth niezależnie od J. L. Snydera powtarzał krytykę etnocentryzmu amerykańskich studiów strategicznych zarzucając im funkcjonowanie w warunkach „mgły kulturowej”. Jako receptę proponował „kulturowy relatywizm” pozwalający spojrzeć na przedmiot badań za pomocą perspektywy i w ramach kontekstu innych kultur. Natomiast Colin S. Gray zwrócił swą uwagę w stronę kultury strategicznej USA oraz jej wpływu na strategię nuklearną¹⁶. W tym kontekście, zdefiniował kulturę strategiczną jako: „tryby myśli i działania w odniesieniu do siły, wyprowadzone z postrzegania narodowego doświadczenia historycznego, aspiracji do samo charakteryzacji (np. jako Amerykanin, kim jestem?, jak powinienem odczuwać, myśleć i zachowywać się?) i wszystkich spośród wielu wyraźnie amerykańskich doświadczeń (geografii, filozofii politycznej, kultury obywatelskiej i «sposobu życia»), które charakteryzują obywatela amerykańskiego”¹⁷.

¹³ J. L. Snyder, *The Soviet Strategic Culture : Implications for Limited Nuclear Operations*, RAND Corporation, 1977, s. 4–7, <http://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/reports/2005/R2154.pdf> (28.12.2011).

¹⁴ Ibidem, s. 8.

¹⁵ A. I. Johnston, *Thinking about Strategic Culture*, „International Security” 1995, vol. 19, no 4, s. 36–43.

¹⁶ R. U. Zaman, op. cit., s. 74–75.

¹⁷ C. S. Gray, *National Style in Strategy: The American Example*, „International Security” 1981, vol. 6, no 2, s. 22.

Podjmując próbę podsumowania i oceny dorobku pierwszej generacji badań nad kulturą strategiczną warto zwrócić uwagę, iż koncepcja ta była silnie powiązana z analizą strategii nuklearnej mocarstw. Stąd silny nacisk na aspekt militarny i oczekiwania poprawy zdolności predykcji zachowania aktorów międzynarodowych. A. I. Johnston w swej analizie odnosił się krytycznie do naukowej wiarygodności i praktycznej użyteczności prac pierwszej generacji. W jego opinii ich wadą było zarówno „niedookreślenie” jak i „naddeterminacja” pojęcia kultury strategicznej. Pierwszy zarzut jego zdaniem dotyczył niedostatecznie rygorystycznego zdefiniowania koncepcji. W efekcie miała ona stać się na tyle szeroka, iż jej operacjonalizacja i instrumentalizacja na potrzeby badań stają się problematyczne. A. I. Johnston szczególnie krytycznie odnosił się do uznania przez C. S. Graya zachowania za element kultury strategicznej. Druga kwestia dotyczyła uproszczonego podejścia do zagadnienia. W opinii A. I. Johnstona, autorzy pierwszej generacji przyjmowali model kultury strategicznej jako monolitu, który w sposób mechaniczny warunkuje zachowanie elit państwowych w odniesieniu do zagadnień strategicznych. Tym samym niedoceniano możliwości występowania różnych nurtów kultury strategicznej danego państwa (choć J. L. Snyder w swojej analizie porusza problem subkultur strategicznych¹⁸), jak również nie stworzono należytych podstaw dla wyjaśnienia sytuacji, w której zachowanie elit nie odpowiada wzorcowi kulturowemu¹⁹.

Druga generacja studiów nad kulturą strategiczną została zapoczątkowana w połowie lat osiemdziesiątych XX wieku. Skupiała się ona na instrumentalnym wykorzystaniu wzorców kulturowych przez elity polityczne dla legitymacji ich polityki w zakresie użycia siły. Zgodnie z tą interpretacją kultura strategiczna jest swego rodzaju iluzją kreowaną przez elity dla pozyskania poparcia społecznego, niezbędnego do prowadzenia aktywnej polityki zagranicznej i bezpieczeństwa. Tym samym tworzące ją wzorce i idee pozostają tylko deklaratywnym tłem dla zupełnie odmiennej doktryny operacyjnej, służącej interesom elit i utrwaleniu ich hegemonii. Ponieważ interesy elit różnych państw mają w zasadzie identyczny charakter, prawdziwa kultura strategiczna powinna być im wspólna²⁰. Wśród przedstawicieli tego nurtu wymienia się Bradleya Kleina, który wykorzystał model hegemonii A. Gramsciego dla analizy kultury strategicznej USA oraz strategii nuklearnej tego państwa. Doszedł on do wniosku, iż podczas gdy deklaratywna strategia ma charakter defensywny (opiera się na odstraszeniu) to faktyczna doktryna operacyjna jest ofensywna (prowadzenie wojny nuklearnej) i ma na celu utrzymanie amerykańskiej hegemonii w świecie²¹. Inny autor zaliczany do drugiej generacji, Robert Luckham, analizował zjawiska „kultury zbrojeń” oraz „fetyszyzmu broni”, które są promowane w państwach zachodnich przez koalicję interesów, którą można by uznać za tożsamą z tzw. „kompleksem wojskowo-przemysłowym”²². A. I. Johnston uznał, że słabością analizy drugiej generacji jest niejasny charakter związków między kulturą strategiczną a zachowaniem elit decyzyjnych. Jeżeli zakłada

¹⁸ J. L. Snyder, op. cit., s. 10–12.

¹⁹ A. I. Johnston, op. cit., s. 37–39.

²⁰ Ibidem, s. 39–40.

²¹ R. U. Zaman, op. cit. s. 77–78.

²² Ibidem, s. 78.

się, iż kultura strategiczna jest traktowana przez decydentów czysto instrumentalnie, wówczas należałoby się spodziewać, że jej wpływ na realną politykę będzie znikomy. Jednocześnie jednak nie można zapomnieć, iż z czasem sztucznie wykreowane wzorce i wartości zaczynają funkcjonować w świadomości społecznej niezależnie od swoich twórców. Tym samym stają się częścią procesu socjalizacji członków elit. W takim przypadku nie można wykluczyć, iż mogą one kształtować decyzje i postawy. Autorzy drugiej generacji nie rozstrzygnęli jednoznacznie tego dylematu²³.

Trzecia generacja badań nad kulturą strategiczną wykształciła się w latach dziewięćdziesiątych XX wieku. Jej podejście do procedury badawczej i jej przedmiotu było znacznie bardziej rygorystyczne. Kultura strategiczna była w tym przypadku rozpatrywana jako zmienna niezależna wyjaśniająca konkretne działania państw w stosunkach międzynarodowych. Ponieważ zachowanie stało się badaną zmienną zależną, w naturalny sposób zostało wykluczone z definicji kultury strategicznej. W pracach trzeciej generacji źródła kultury strategicznej umiejscawiano raczej w niedawnym doświadczeniu oraz bieżącej konfiguracji politycznej niż w wielowiekowym dziedzictwie historycznym. Autorzy zaliczani do tej grupy często zawężali pole swych badań do kultury organizacji (zasadniczo kultury wojskowej)²⁴. W trend ten nie wpisała się jednak praca samego Allastaira I. Johnstona *Cultural Realism: Strategic Culture and Grand Strategy in Chinese History*, w ramach której ukazał on wpływ ukształtowanych na przestrzeni wieków wzorców kulturowych na chińską strategię międzynarodową²⁵. Według tego autora kultura strategiczna to: „zintegrowany system symboli (np. struktur argumentacji, języków, analogii, metafor), który działa na rzecz ustanowienia dominujących i długotrwałych preferencji strategicznych, poprzez sformułowanie koncepcji roli i skuteczności siły militarnej w międzypaństwowych stosunkach politycznych i poprzez przybranie tych koncepcji w taką aurę faktyczności, że preferencje strategiczne wydają się być unikalnie realistyczne i skuteczne”²⁶.

Do trzeciej generacji badań nad kulturą strategiczną zaliczyć można analizę Icchaka Kleina *A Theory of Strategic Culture*, chociaż opublikowaną wcześniej niż większość prac zaliczanych do tej grupy. Zaprezentowana przez tego autora definicja dobrze ilustruje ogólny kierunek badań trzeciej generacji. Według I. Kleina, kultura strategiczna to: „zestaw postaw i wierzeń utrzymywanych przez establishment wojskowy odnośnie politycznych celów wojny i najbardziej efektywnej strategii oraz metody operacyjnej ich osiągnięcia”²⁷. Ten sposób pojmowania i badania kultury strategicznej jest również obecny w pracach dwóch innych znanych przedstawicieli trzeciej generacji, Elizabeth Kier oraz Jeffrey’ a Legro. Pierwsza z wymienionych osób analizowała związki między kulturą a doktryną wojskową na przykładzie międzywojennej Francji. Jej wnioski sprowadzają się do stwierdzenia, iż kultura organizacyjna przekłada się na zachowanie państw przez kształtowanie wewnętrznego procesu decyzyjnego zgodnie z preferen-

²³ A. I. Johnston, op. cit., s. 40–41.

²⁴ Ibidem, s. 41–43.

²⁵ R. U. Zaman, op. cit., s. 80.

²⁶ A. I. Johnston, op. cit., s. 46.

²⁷ Y. Klein, *A Theory of Strategic Culture*, „Comparative Strategy” 1991, vol. 10, no 1, s. 5. Cyt. za: R. U. Zaman, op. cit., s. 79.

cjami różnych subkultur organizacyjnych. Jeffrey Legro podjął próbę wyjaśnienia różnego poziom samoograniczenia przy stosowaniu kontrowersyjnych metod prowadzenia wojny (jak bombardowanie miast, zatapianie statków handlowych przez okręty podwodne czy użycia gazów bojowych) przyjętych przez różne siły zbrojne uczestniczące w II wojnie światowej. Jego odpowiedzią na tak postawiony problem badawczy były różnice w kulturze organizacyjnej poszczególnych narodowych sił zbrojnych²⁸.

Podejście trzeciej generacji bez wątpienia zwiększa przydatność koncepcji kultury strategicznej dla badań empirycznych i studiów przypadków. Jest to zasługą bardziej precyzyjnej operacjonalizacji pojęcia, która przekłada się na większą racjonalność i efektywność procesu badawczego. Zwrócenie uwagi na kulturę organizacji oraz jej wpływ na procesy decyzyjne również stanowi pozytywny wkład w badania nad kulturą strategiczną. Jednocześnie jednak, można argumentować, iż takie podejście niesie ze sobą pewne ryzyko. Zawężenie pola badań do wzorców i wartości obecnych w siłach zbrojnych utrudnia należyte uwzględnienie kontekstu kulturowego, w którym funkcjonują pozostali aktorzy kształtujący politykę zagraniczną i bezpieczeństwa (jak szersze elity decyzyjne czy ogół społeczeństwa). Zaliczenie historii najnowszej i bieżącego kontekstu politycznego do źródeł kultury strategicznej jest zasadne, jednak trudno przyjąć tezę, iż jest to katalog wystarczający. Wydaje się, iż nie można w pełni badać kultury bez uwzględnienia szerokiego kontekstu historycznego. Sam Allastair Ian Johnston stawia pracom trzeciej generacji trzy zarzuty. Po pierwsze, w ich ramach podejście kulturowe ma stanowić alternatywę dla analizy realistycznej, co samo w sobie tworzy dalsze komplikacje w procesie badawczym. Autorzy trzeciej generacji nie odwołują się należycie do problemu postawionego przez drugą generację, tzn. potencjalnej rozbieżności między strategią deklaratywną a realną. W końcu, trzecia generacja rozpatruje kulturę jako czynnik zawężający listę opcji dostępnych decydom, jednak nie potrafi jasno określić zmiennej decydującej o ostatecznym wyborze konkretnego sposobu postępowania²⁹.

Inną klasyfikację badań nad kulturą strategiczną zaproponował John Glenn. Poszukując płaszczyzn badawczej współpracy między podejściem kulturowym a realistycznym wyróżnił on cztery najważniejsze (choć naturalnie nie jedyne) koncepcje kultury strategicznej funkcjonujące w nauce o stosunkach międzynarodowych: epifenomenalną, konwencjonalną konstruktywistyczną, post-strukturalistyczną oraz interpretatywistyczną. W przypadku dwóch pierwszych orientacji (w opinii J. Glenna) istnieje potencjał dla rywalizacyjnej współpracy z neoklasycznym realizmem. Wynika to z faktu, iż w ramach tych podejść są podejmowane próby generalizacji poprzez identyfikację powtarzalnych wzorców zachowania państw oraz określenia relacji zmienna niezależna/zmienna zależna je wyjaśniających. Tymczasem orientacje post-strukturalistyczna i interpretatywistyczna nie próbują tworzyć generalizacji o charakterze praw, a jedynie dogłębnie analizują konkretne przypadki³⁰.

²⁸ R. U. Zaman, op. cit., s. 79–80.

²⁹ A. I. Johnston, op. cit., s. 42–43.

³⁰ J. Glenn, *Realism versus Strategic Culture: Competition and Collaboration*, „International Studies Review” 2009, vol. 11, no 3, s. 530–531.

Przedstawiciele koncepcji epifenomenalnej (którą można uznać za pokrywającą się z pierwszą generacją według podziału A. I. Johnstona) są zainteresowani kulturą strategiczną głównie w kontekście strategii wojskowej. Kultura jest tu traktowana jako jeden z czynników kształtujących zachowanie państw, przy czym niekoniecznie jest to czynnik decydujący. Zdaniem J. Glenna orientacja ta przyjmuje główne założenia neorealizmu, a interpretacja kulturowa służy jedynie wyjaśnianiu krótkoterminowej polityki (zachowania) państw, która jest nieracjonalna z punktu widzenia analizy strukturalnej i jako taka nie może zostać wyjaśniona na jej gruncie³¹. Klasyczna koncepcja konstruktywistyczna również próbuje formułować generalizacje na temat międzynarodowego zachowania państw, jednak jej podejście do uwarunkowań kulturowych jest odmienne od pierwszej z zaprezentowanych orientacji. Czerpiąc z dorobku myśli konstruktywistycznej, zakłada ona, iż kultura strategiczna nie jest tylko jednym z elementów zbioru zewnętrznych czynników oddziałujących na formułowanie polityki zagranicznej państw. Zamiast tego normy i wartości kształtują tożsamość, która z kolei warunkuje kształtowanie się interesów narodowych i ich postrzeganie przez elity. Tym samym kontekst kulturowy staje się kluczowym czynnikiem kształtującym proces decyzyjny³².

Podejście post-strukturalistyczne z kolei, jest w zasadzie zbieżne z drugą generacją według podziału A. I. Johnstona. Punktem wspólnym jest postrzeganie kultury strategicznej jako sztucznej kreacji elit służącej legitymacji polityki motywowanej jej partikularnymi interesami. Tym samym kulturowe uwarunkowania polityki zagranicznej powinny być postrzegane jako pole dyskursu formującego interpretację rzeczywistości międzynarodowej. Autorzy nie próbują odkryć pewnych stałych prawidłowości rządzących zachowaniem państw, a raczej skupiają się na każdym przykładzie dyskursu z osobna³³. Ostatnia z analizowanych przez J. Glenna koncepcji kultury strategicznej – interpretatywistyczna – uznaje kulturę za wszechobecny kontekst, tworzący specyficzny obraz świata i sposób jego odczytywania. Tym samym, aby zrozumieć jej wpływ na politykę zagraniczną i bezpieczeństwa danego państwa, badacz powinien „zanurzyć się” w jego kulturze, aby móc spojrzeć na dany problem z punktu widzenia osób w niej socjalizowanych. W takim rozumieniu, kultura strategiczna nie jest zmienną wpływającą na proces decyzyjny, ale raczej tworzy kontekst, w ramach którego decydenci rozpatrują dany problem³⁴. Ilustracją tego podejścia może być postulat Clifforda Geertza odnośnie badań „które nie są nauką eksperymentalną poszukującą praw, ale interpretatywistyczną, poszukującą znaczenia”³⁵.

WYBRANE PŁASZCZYZNY DAJSZYCH BADAŃ

Jak ukazano powyżej, na przestrzeni ponad trzech dekad swej historii, badania nad kulturą strategiczną przeszły znaczną ewolucję. W kontekście przyszłego rozwoju ba-

³¹ Ibidem, s. 531–533.

³² Ibidem, s. 533–535.

³³ Ibidem, s. 536–539.

³⁴ Ibidem, s. 539–541.

³⁵ C. Geertz, *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*, London 1993, s. 5. Cyt. za: J. Glenn, op. cit., s. 539.

dań na tym polu warto zaznaczyć kilka wątków, które zdają się stanowić obiecujące kierunki dla dalszych badań, a już obecnie są przedmiotem ożywionej dyskusji. Jednym z nich jest chociażby miejsce kultury strategicznej w ramach szerszego „zbioru kultury”. Zdaniem Colina S. Graya, koncepcja kultury strategicznej wywodzi się wprost z koncepcji kultury politycznej. Teza o typowo narodowym stylu zachowania w polityce zagranicznej jest w jego opinii logiczną konsekwencją przyjęcia istnienia osobnej kultury politycznej³⁶. W latach sześćdziesiątych XX wieku Gabriel Almond i Sidney Verba zdefiniowali kulturę polityczną jako: „ten podzestaw wierzeń i wartości społeczeństwa, który odnosi się do systemu politycznego”³⁷. Dla analizy polityki zagranicznej i bezpieczeństwa istotne mogą być takie elementy kultury politycznej jak: oddanie wartościom i instytucjom demokratycznym, idee odnośnie moralności i użycia siły, prawa jednostek i zbiorowości oraz skłonności co do roli państwa w polityce globalnej³⁸.

Z kolei Krzysztof Malinowski dokonuje rozróżnienia między szerszym pojęciem kultury bezpieczeństwa narodowego a węższym kultury strategicznej. W jego opinii, kultura bezpieczeństwa narodowego: „dotyczy sfery przekonań podzielanych przez społeczeństwo oraz elity polityczne odnoszących się do polityki bezpieczeństwa, a więc miejsca danego państwa w systemie międzynarodowym, w węższym sensie do politycznych aspektów użycia siły militarnej”³⁹. Natomiast sednem kultury strategicznej są „polityczne przekonania i wartości skupione na zasadach użycia siły militarnej”⁴⁰. Thomas G. Mahnken, w swojej analizie kultury strategicznej Stanów Zjednoczonych, wyróżnia niejako trzy „szczeble” kultury strategicznej: narodowy, wojskowy oraz rodzajów sił zbrojnych. Zgodnie z tą interpretacją narodowa kultura strategiczna zawiera w sobie normy i wartości dotyczące miejsca państwa w stosunkach międzynarodowych i okoliczności użycia siły militarnej. Są one rozpowszechnione wśród elit, jak i szerszego społeczeństwa. Kultura wojskowa jest zasadniczo tożsama z „narodowym sposobem prowadzenia wojny” i określa preferowany przez siły zbrojne sposób osiągnięcia politycznych celów wojny. Ponadto każdy rodzaj sił zbrojnych (armia, korpus piechoty morskiej, marynarka wojenna i siły powietrzne) posiadają osobną kulturę organizacji, która określa tożsamość ich członków, sposób wewnętrznej organizacji, a także podejście do doktryny wojskowej⁴¹.

Na bazie zaprezentowanych powyżej rozważań można by stworzyć model hierarchicznego „zbioru kultury” właściwego dla badania polityki zagranicznej i bezpieczeństwa państwa. Jego najwyższy poziom stanowiłaby kultura polityczna, zawierająca

³⁶ C. S. Gray, *Comparative Strategic Culture*, „Parameters” 1984, vol. 14, no 4, s. 27.

³⁷ G. A. Almond, S. Verba, *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Princeton 1963, s. 11–14. Cyt. za: J. S. Lantis, op. cit., s. 90.

³⁸ J. S. Lantis, op. cit., s. 90.

³⁹ K. Malinowski, *Kultura bezpieczeństwa narodowego: koncepcja i możliwości zastosowania*, w: *Kultura bezpieczeństwa narodowego w Polsce i Niemczech*, red. K. Malinowski, Poznań 2003, s. 16.

⁴⁰ Ibidem, s. 16.

⁴¹ T. G. Mahnken, *U. S. Strategic and Organizational Subcultures*, w: *Strategic Culture and Weapons of Mass Destruction. Culturally based insights into comparative national security policymaking*, eds. J. L. Johnson, K. M. Kartchner, J. A. Larsen, New York 2009, s. 70–78.

w sobie te elementy kultury, które odnoszą się do sfery polityki. Jednym z jej podzbiorów byłaby kultura bezpieczeństwa narodowego, dotycząca obszaru polityki zagranicznej i bezpieczeństwa. Jedną z jej części składowych byłaby kultura strategiczna, odnosząca się do zagadnień użycia siły militarnej w stosunkach zewnętrznych. W końcu, w ramach kultury strategicznej mieściłaby się kultura organizacyjna sił zbrojnych (ewentualnie również innych instytucji odpowiedzialnych za bezpieczeństwo państwa). Dalsze badania nad poszczególnymi elementami tego modelu, a przede wszystkim nad wzajemnymi zależnościami między nimi z pewnością przyczyniłyby się do dalszego rozwoju studiów nad kulturą strategiczną.

Kolejnym ważnym zagadnieniem jest kwestia wewnętrznego zróżnicowania kultury strategicznej w ramach jednego państwa. Już J. L. Snyder wyróżniał osobne subkultury w ramach radzieckiej kultury strategicznej (cywilną i wojskową), których podejście do zagadnień strategii nuklearnej wykazywało pewne różnice. Cywile mieliby być bardziej skłonni do przyjęcia amerykańskiej logiki odstraszania, podczas gdy wojskowi mieli opowiadać się za strategią prowadzenia wojny nuklearnej⁴². Henry Kissinger, chociaż nie posługuje się pojęciem kultury strategicznej, to jednak wyróżnia w swej klasycznej monografii *Dyplomacja* dwa nurty myślenia o polityce zagranicznej obecne w USA. Jeden uosabiany przez prezydenta Theodora Roosevelta, a drugi przez Woodrowa Wilsona. Pierwszy opiera się na chłodnej kalkulacji interesu narodowego i wywodzi się wprost z klasycznego europejskiego realizmu politycznego. Z kolei wilsonizm przyjmuje idealistyczne założenia o amerykańskiej wyjątkowości, która stanowi uzasadnienie dla tego, aby USA działały jako „siła na rzecz dobra” dążąca do oparcia stosunków międzynarodowych na zasadach samostanowienia, demokracji i legalizmu. W opinii H. Kissingera te dwa nurty zdominowały amerykańskie myślenie o polityce zagranicznej w XX wieku, przy czym wilsonizm stanowił często jedynie retoryczną „nadbudowę” dla realistycznej „bazy” polityki USA⁴³.

Problem dualizmu kultury strategicznej wyraźnie pojawia się w studiach nad przypadkiem Chin. Andrew Scobell, w swoim studium nad kulturowymi uwarunkowaniami użycia siły militarnej przez Chińską Republikę Ludową, dochodzi do wniosku, iż kulturę strategiczną tego państwa tworzą faktycznie dwa osobne nurty. Jeden ma korzenie w ideach konfucjańskich i kładzie nacisk na orientację defensywną, dążenie do utrzymania pokoju i unikanie otwartej konfrontacji. Drugi z kolei ma zdecydowanie bardziej „realistyczny” (w znaczeniu pod jakim określenie to funkcjonuje w zachodniej myśli naukowej) charakter i wykazuje znaczną skłonność do użycia siły (nawet w formie ofensywnej). W opinii A. Scobella ten drugi nurt jest obecny przede wszystkim w kulturze wojskowej Chińskiej Armii Ludowo-Wyzwoleńczej. Jednocześnie, w opinii tego badacza, wątek konfucjański wywiera wielki wpływ na postawę chińskich przywódców. Prowadzi to do paradoksalnej sytuacji, w której nie cofają się oni przed użyciem siły dla obrony interesów narodowych, przy szczerym przekonaniu o wybitnie obronnym charakterze takich działań⁴⁴. Do podobnych wniosków doszedł Allastair Ian

⁴² J. L. Snyder, op.cit., s. 10–12.

⁴³ H. Kissinger, *Dyplomacja*, Warszawa 2003, s. 30–58

⁴⁴ A. Scobell, *China's Use of Military Force Beyond the Great Wall and the Long March*, Cambridge 2003, s. 192–198.

Johnston w swojej pracy *Cultural Realism: Strategic Culture and Grand Strategy in Chinese History*⁴⁵. Poddając analizie okres dynastii Ming (1368–1644) wyróżnił on w zasadzie dwie chińskie kultury strategiczne: „jedną [jako] symboliczny i idealizowany zestaw założeń i sklasyfikowanych preferencji i jedną [jako] zestaw operacyjny, który miał niebagatelny wpływ na wybory strategiczne w okresie Ming”⁴⁶.

Tak jak kultura (w sensie ogólnym) nie jest monolitem, tak samo w zakresie kultury strategicznej, zazwyczaj można wyróżnić kilka nurtów (czy też subkultur) w ramach jednego państwa. Fakt ten komplikuje co prawda analizę wpływu kultury strategicznej na politykę zagraniczną i bezpieczeństwa, jednak objaśnianie wzajemnych relacji i oddziaływań różnych subkultur stanowi obiecujące pole dla dalszych badań. Szczególnie pożądane byłoby ustalenie czy, (a jeżeli tak to w jakich okolicznościach) jedna z subkultur uzyskuje pozycję dominującą i w największym stopniu kształtuje decyzje strategiczne.

Przedmiotem ożywionej dyskusji jest również zagadnienie zmienności kultury strategicznej w czasie. Od samego początku tego nurtu badań, zakładano, że kultura strategiczna kształtuje się w długim procesie historycznym i jest względnie trwała w długiej perspektywie czasowej. Jednocześnie jednak, dość oczywistym wydaje się założenie, iż kultura (jako wytwór ludzkiej świadomości) stale ewoluuje. Próbując zilustrować ten problem można się odwołać do kilku wybiórczych przykładów z badań nad kulturą strategiczną.

Większość badaczy analizujących rosyjską kulturę strategiczną zwraca uwagę na wysoką spójność jej zasadniczych elementów na przestrzeni kilku odmiennych okresów historycznych (Rosji carskiej, ZSRR i Federacji Rosyjskiej). Thomas Graham, pisząc o źródłach stale obecnego w wielowiekowej historii rosyjskiej państwowości poczucia zagrożenia, zwraca uwagę na takie czynniki jak: położenie geopolityczne (rozległe, słabo zaludnione terytorium o nie do końca sprecyzowanych granicach, a zatem podatne na atak), struktura polityczna (lęk autokratycznego reżimu przed rewoltą, zwłaszcza wobec wieloetnicznego charakteru państwa, alienacja obywateli wobec struktur władzy) oraz historyczne doświadczenie zewnętrznej agresji i upadku imperium (w 1917 i 1991 r.)⁴⁷. Fritz W. Ermarth w swojej analizie rosyjskiej kultury strategicznej dochodzi do podobnych wniosków⁴⁸.

Jednym z najszerzej dyskutowanych przykładów radykalnej zmiany kultury strategicznej jest ewolucja podejścia do użycia siły militarnej w Niemczech i Japonii po II wojnie światowej. Obu tym państwom przypisywano silne zmilitaryzowanie i ofensywną orientację kultury strategicznej. Jednak doświadczenie klęski w II wojnie światowej oraz proces (narzuconej z zewnątrz) demokratyzacji doprowadziły do przyjęcia orientacji, którą kształtowały antymilitaryzm, pacyfizm i niechęć do użycia siły militarnej⁴⁹. Na bazie przedstawionych powyżej przykładów można by zatem dojść do wniosku, że kultura strategiczna pewnych państw charakteryzuje się wysoką trwałością (nawet na

⁴⁵ J. S. Lantis, op. cit., s. 97.

⁴⁶ A. I. Johnston, *Cultural Realism: Strategic Culture and Grand Strategy in Chinese History*, Princeton 1995, s. 10. Cyt. za: J. S. Lantis, op. cit., s. 97.

⁴⁷ T. Graham, *The Sources of Russia's Insecurity*, „Survival” 2010, vol. 52, no 1, s. 56–62.

⁴⁸ F. W. Ermarth, *Russian Strategic Culture in Flux: Back to the Future?*, w: *Strategic Culture and Weapons of Mass Destruction*, op. cit., s. 85–91.

⁴⁹ Szerzej patrz: L. Sondhaus, op. cit., s. 41–45, 109–113.

przestrzeni kilku wieków), podczas gdy innych jest podatna na dość radykalne zmiany (naturalnie wymuszane przez radykalne okoliczności). Należałoby zatem uznać dalsze badania nad uwarunkowaniami ciągłości i ewolucji kultury strategicznej (tak w ujęciu ogólnym, jak i w odniesieniu do przypadków poszczególnych państw) za wysoce zasadne.

* * *

Refleksja nad kulturowymi uwarunkowaniami polityki zagranicznej i bezpieczeństwa ma długą i bogatą tradycję. Jej współczesnym wyrazem jest nurt badań nad kulturą strategiczną, który od ponad trzech dekad zaznacza swą obecność w nauce o stosunkach międzynarodowych. W tym czasie przeszedł on znaczną ewolucję i bez wątpienia wzbogacił instrumentarium analizy stosunków międzypaństwowych. W opinii autora ten kierunek badań powinien być w przyszłości rozwijany, na rzecz czego przemawiają co najmniej dwa istotne powody. Po pierwsze, stosunki międzynarodowe są częścią rzeczywistości społecznej, którą w dużej mierze (choć nie wyłącznie) kształtują ludzie (zarówno jednostki jak i zbiorowości). Ponieważ wszyscy jesteśmy ukształtowani przez taką czy inną kulturę, jej wpływ na decyzje strategiczne i politykę międzynarodową wydaje się być rzeczą oczywistą. Po drugie, grono kluczowych aktorów współczesnego ładu międzynarodowego (tzn. mocarstw) staje się coraz bardziej heterogeniczne pod względem kulturowym. Jest to konsekwencją wzrostu pozycji państw pozaeuropejskich (takich jak chociażby Brazylia, ChRL, Indie, RPA czy Turcja). Ponadto wiele współczesnych konfliktów zbrojnych (jak np. wojna w Afganistanie) ma charakter starcia stron o diametralnie odmiennym dziedzictwie kulturowym. Tym samym poznanie i zrozumienie kulturowych uwarunkowań oraz kontekstu formułowania i wykonywania polityki zagranicznej państw będzie miało coraz większe znaczenie, tak dla teorii, jak i praktyki stosunków międzynarodowych.

STRESZCZENIE

Refleksja nad kulturowymi uwarunkowaniami polityki zagranicznej i bezpieczeństwa ma długą i bogatą tradycję. Jej współczesnym wyrazem jest nurt badań nad kulturą strategiczną, który od ponad trzech dekad zaznacza swą obecność w nauce o stosunkach międzynarodowych. W tym czasie przeszedł on znaczną ewolucję i bez wątpienia wzbogacił instrumentarium analizy stosunków międzypaństwowych. Celem tego artykułu jest ukazanie historii rozważań nad relacjami między kulturą a polityką zagraniczną, prześledzenie ewolucji koncepcji kultury strategicznej w nauce o stosunkach międzynarodowych oraz prezentacja wybranych zagadnień, które stanowią obiecujące pole dalszych badań w ramach tego nurtu.

STRATEGIC CULTURE – A THING ABOUT CULTURAL CONDITIONING OF FOREIGN AND SECURITY POLICY

ABSTRACT

Reflections on cultural conditioning of foreign and security policy has a long and rich tradition. Its modern expression can be found in the strategic culture studies, which have, during more

than three decades, left their mark on the discipline of international relations. During that time, it has been subject to considerable evolution and undoubtedly enriched the workshop for interstate relations analysis. The purpose of this paper is to present history of thought on relations between culture and foreign policy, trace the evolution of strategic culture concept in the discipline of IR and outline some issues which promise to open interesting avenues for further studies in this field.